
HEINRICH MANN

EEN SCHRIJVER IN DE POLITIEK

H. HARBERS

In dit artikel geef ik een kort overzicht van Heinrich Manns politieke denken en van zijn verhouding tot de praktische politiek, met name in de Republiek van Weimar en in de tijd van 1933 tot 1940, toen hij in Frankrijk verbleef. In hoofdstuk I noem ik zijn vroege politieke opvattingen (van ongeveer 1890 tot 1905); hoofdstuk II behandelt de zo belangrijke wending in Heinrich Manns politieke ideeën, waarbij (in de tijd rond 1905) de uitgangspunten van die ideeën voor de rest van zijn leven komen vast te liggen. Het derde hoofdstuk resumeert de daaruit voortvloeiende oppositie van Heinrich Mann tegen het keizerrijk van Wilhelm II (tot en met de Eerste Wereldoorlog). Het vierde hoofdstuk beschrijft de actieve rol, die Heinrich Mann in het politieke en culturele leven van de Republiek van Weimar heeft gespeeld; het vijfde hoofdstuk noemt zijn politieke activiteiten in het *Exil* tot 1940 en tenslotte volgen nog enkele opmerkingen over de laatste tien jaren van zijn leven in Amerika.

I.

Heinrich Mann wordt in 1871 geboren als oudste zoon van de zeer welgestelde handelskoopman en senator van de stad Lübeck, Thomas Heinrich Mann. Heinrich leert - als degene, die in eerste instantie voorbestemd is om de leiding van de firma over te nemen - de wereld als het ware van bovenaf kennen, vanuit het perspectief van de gegoede burgerij. Dat scherpt vanaf het begin zijn oog voor het belang van economische verhoudingen en speelt waarschijnlijk ook wel een rol in zijn latere opvattingen over de kunstenaar en intellectueel als geestelijk leider. Bij de familie Mann thuis huldigt men de gematigde liberale opvattingen van de revolutie van 1848, maar men heeft ook niets tegen de conservatieve politiek van Bismarck.

Heinrich maakt het gymnasium niet af. Zonder diploma begint hij te wer-

ken bij boekhandels en uitgeverijen in Dresden en Berlijn. Hij leest veel en laat zich in het begin vooral door de literaire mode leiden. Eerst is hij een aanhanger van de nieuwe naturalistische stromingen en een bewonderaar van het werk van Zola; als er daarna een kentering komt en er een nieuwe, eerder impressionistische en symbolistische literatuur ontstaat, maakt hij deze zwenking moeiteloos mee. In het begin van de jaren negentig wordt hij vooral beïnvloed door Franse 'l'art pour l'art'-theorieën en door de decadentie-kritiek van zowel Paul Bourget als Nietzsche. Hij voelt zich een 'dilettant', iemand die met alle geestelijke stromingen kan meedenken en alle levensvormen en -houdingen uitprobeert, maar zich aan geen enkele werkelijk bindt. (Van een dergelijk 'dilettantisme', dat meestal met een cultus van het esthetische gepaard gaat, zijn in die tijd de figuren 'Des Esseintes' in Joris-Karl Huysmans' roman *À Rebours* en Dorian Gray in Oscar Wildes *The Picture of Dorian Gray* zeer bekende voorbeelden.)

Als een soort tegenwicht tegen zo'n geestelijke anarchie verkondigt hij officieel (in het tijdschrift *Das Zwanzigste Jahrhundert*) een zeer conservatieve levens- en maatschappijopvatting: hij bepleit een maatschappij die gebaseerd is op het traditionele gezin en volgens de principes van een monarchistische standenstaat hiërarchisch geordend is. Wat Heinrich Mann hier, vooral in de jaren 1895 en 1896, aan politieke opvattingen ventileert, is een ratjetoe van de conservatieve en reactionaire denkwijzen, zoals die in het keizerlijke Duitsland wijd en zijd verbreid waren.

Uit later gepubliceerde brieven blijkt echter dat Heinrich Mann zelf maar half aan dat soort ideeën geloofde: het was één mogelijke houding van de estheticistische 'dilettant', die hij zich voelde. Al snel laat hij zijn conservatieve houding dan ook varen en rond de eeuwwisseling erkent hij, geheel in overeenstemming met de belangrijkste literaire stromingen van zijn tijd, nog maar één ideaal: de kunst. Vooral onder invloed van Nietzsche hangt hij eenesthetistisch vitalisme aan, dat zich tegen de bestaande, pas geïndustrialiseerde maatschappij afzet door zijn heil uitsluitend in de kunst te zoeken. Het gewone maatschappelijk leven wordt gezien als een platte, materiële belangenstrijd, waar slechts geld een rol speelt, terwijl de vertegenwoordigers van de heersende cultuur en kunst als levensarme, decadente epigonen worden beschouwd. Dat stelt Heinrich Mann satirisch aan de kaak in de roman *Im Schlaraffenland* (1900) en hij probeert een tegenideaal te ontwerpen in de romantrilogie *Die Göttinnen* (1903), waarin de hoofdpersoon probeert een ongebonden, vitale levenswijze te verenigen met het streven, het eigen leven tot een kunstwerk te maken.

Heinrich Mann wijst de bestaande maatschappij af, maar heeft geen met politieke of sociale inhouden geconcretiseerd alternatief; het enige alternatief is een leven in de kunst. Daarmee is Heinrich Mann geen uitzondering in die tijd - en een dergelijke houding levert ook nauwelijks conflicten op met de bestaande orde; die wordt door estheticisme nooit bedreigd.

II.

Al snel na de eeuwwisseling valt er bij veel schrijvers een tendens naar aansluiting bij een groter geheel waar te nemen. De estheticistische 'diletanten'-houding wordt in toenemende mate als hol en leeg ervaren en de algemeen verbreide vitalistische ideeën monden uit in het verlangen, op te gaan in een groter, 'organisch' levensgeheel. Vaak leidt dat ertoe - zeker in Duitsland, maar ook elders, vergelijk in Frankrijk Huysmans die katholiek wordt en Barrès die zich bij het boulangisme aansluit - dat schrijvers aansluiting zoeken bij kringen waar irrationalistische opvattingen de basis vormen van uiteindelijk vaak zeer conservatieve of zelfs reactionaire sociale en politieke ideeën. De nadruk wordt gelegd op het irrationele, onbewuste 'leven', ten koste van de wetenschappelijke en rationele traditie van de Verlichting. (Voorbeelden in Duitsland zijn: Julius Langbehn's Rembrandtboek, Thomas Manns *Betrachtungen eines Unpolitischen* en Oswald Spenglers *Der Untergang des Abendlandes*.)

Heinrich Mann blijft in zoverre representant van zijn tijd dat ook bij hem zo rond 1905 sprake is van een zich afwenden van het estheticisme, dat hij nu als decadent en vijandig aan het leven veroordeelt. Ook Heinrich Mann zoekt, beïnvloed door Nietzsches denken, aansluiting bij een grote, vitale beweging. Alleen - en dat maakt hem in Duitsland tot een uitzondering - zoekt hij die aansluiting niet bij politiek reactionaire bewegingen, maar juist in de traditie van de Verlichting, die in de Franse Revolutie haar hoogtepunt vindt. Heinrich Mann bestudeert uitvoerig Michelets geschiedenis van de Franse Revolutie, leest opnieuw Rousseau en ziet de Franse Revolutie en Garibaldi's vrijheidsstrijd als lichtende voorbeelden van een eenheid van vitaal leven en rationele idealen. Waar bij anderen Nietzsches vitalisme juist de basis voor irrationalistische en politiek gezien reactionaire opvattingen was, vormt dit vitalisme bij Heinrich Mann de basis voor een hernieuwd pleidooi voor de idealen van de ratio, de 'Geist': vrijheid, gelijkheid, gerechtigheid. In 1910 schrijft hij zijn beroemde essay *Geist und Tat*, waarin hij pleit voor een actieve rol van intellectuelen en kunstenaars, voor een strijd in dienst van de oude idealen van de Franse Revolutie. Dat essay is in de jaren 1910 tot 1920 de bijbel voor veel links-liberale 'Aktivisten' onder de expressionistische generatie zoals Kurt Hiller en Ludwig Rubiner. Heinrich Mann wordt in Duitsland een van de eerste en meest vooraanstaande verdedigers van de democratische en liberale waarden. Hij wordt een fel criticus van het Duitsland onder Wilhelm II, van de oude feodale macht van de jonkers, van de kapitalistische uitbuiting door de grote ondernemers, van de imperialistische politiek van de conservatieve 'Allduitschen'. In een tijd waarin in Duitsland vooral irrationele cultuurcritici als Spengler de boventoon voeren, blijft Heinrich Mann een aanhanger van een Kantiaanse ethiek en de traditie van het natuurrecht, van algemeen geldende rationele normen en idealen.

Die houding brengt hem nu wél in conflict met de staat.

III.

Met de politieke essays *Geist und Tat* en *Voltaire - Goethe* (1910), waarin de Franse politieke cultuur (dat is de democratische traditie van de Franse Revolutie) wordt afgezet tegen de Duitse traditie, waar de intellectuelen verraad plegen aan de 'Geist' door met de heersenden te pacteren, had Heinrich Mann nog geen problemen gekregen. Daarvoor waren de formuleringen nog te abstract. Maar al vanaf 1906 was hij begonnen met het maken van notities voor de roman *Der Untertan*. De oorspronkelijke, maar bij de publicatie geschrapte ondertitel luidde: *Geschichte der öffentlichen Seele unter Wilhelm II.* Hier wordt de Duitse samenleving onder Wilhelm II in haar geheel te kijk gezet als een strikt autoritaire maatschappij die uitsluitend gebaseerd is op materiële gewinzucht en machtswellust, een maatschappij waarin de liberaal-democratische idealen van 1848 geen kans meer hebben. Heinrich Mann vermeldt politieke affaires uit de jaren negentig en gebruikt citaten uit de redes van keizer: dit was herkenbare werkelijkheid. De keizer zelf wordt indirect geportretteerd: in zijn naäper Diederich Hessling, de hoofdpersoon van de roman. De keizer (als representant van zijn tijd) wordt gekarakteriseerd als een komediant, iemand die de macht alleen maar *speelt*. Dat is een analyse met Nietzscheaanse middelen: de komediant is de levensarme decadent, die het sterke leven, waaraan hij graag zou willen deelhebben, alleen maar kan spelen en zich daarom, uit ressentiment tegenover de echt vitalen, een des te despotischer tyran betoont als hij de macht eenmaal heeft. Dat type is voor Heinrich Mann het allergevaarlijkste; zo karakteriseert hij hier Wilhelm II, maar later ook Hitler en Goebbels.

Delen van de roman waren in 1912/13 al in tijdschriften gepubliceerd en vanaf 1 januari 1914 begint de roman in afleveringen in een tijdschrift te verschijnen. Dan breekt in de herfst de oorlog uit en de publicatie wordt gestopt. Heinrich Mann, die in Duitsland tot de zeer weinigen behoorde, die in augustus 1914 niet werden meegezogen in de golf van oorlogsenthouziasme, krijgt van de redactie de volgende mededeling: "*Im gegenwärtigen Augenblick kann ein grosses öffentliches Organ nicht in satirischer Form an deutschen Verhältnissen Kritik üben. (...) So betrachtet würden einzelne Stellen des Untertans bei der jetzigen kritischen Situation im breiteren Publikum Anstoss erregen. Ganz abgesehen davon dürften wir bei der geringsten direkten Anspielung politischer Natur, etwa auf die Person des Kaisers, die ärgsten Zensurschwierigkeiten bekommen.*"¹ Pas na de oorlog, in 1918, kan de roman in boekvorm worden uitgegeven - en wordt dan meteen het grote succes van Heinrich Mann: binnen zes weken zijn er 100.000 exemplaren verkocht.

Maar dan bestaat het keizerrijk niet meer, dan is er revolutie in Duitsland, en een nieuwe periode in Heinrich Manns verhouding tot de Duitse staat en politiek begint.

IV.

Na de mislukte poging in oktober 1918 om een parlementaire monarchie in te voeren, beginnen in de eerste dagen van november in Kiel de matrozen

van de marine te staken; overal in het land volgen arbeiders met stakingen en demonstraties. Op 9 november wordt in Berlijn de republiek uitgeroepen, Wilhelm II vlucht naar Nederland, Ebert wordt *Reichskanzler*. In München leidt Kurt Eisner de bestorming van de residentie en laat het gebouw van de landdag bezetten; er wordt een arbeiders- en boerenraad gevormd en Eisner proclameert op 8 november de *Freistaat Bayern*. Heinrich Mann, die in München woont, stelt zich onmiddellijk ter beschikking van de regering Eisner en houdt al in december, als voorzitter van de *Politische Rat geistiger Arbeiter* een toespraak over *Sinn und Idee der Revolution*.

Al in deze korte toespraak worden de uitgangspunten én het dilemma van Heinrich Mann duidelijk die gedurende de hele Republiek van Weimar zijn politieke denken zullen beheersen. Overeenkomstig de in hoofdstuk II geschetste ideeën gaat het Heinrich Mann in de politiek om de verwezenlijking van geestelijke idealen: "*Wir sind hier, um dahin mitzuwirken, dass die sittlichen Gesetze der befreiten Welt in die deutsche Politik eingeführt werden und sie bestimmen.*"² Die geestelijke idealen zijn het belangrijkste, van daaruit moet er politiek worden bedreven. Die idealen nu, vooral dat van de gerechtigheid, brengen Heinrich Mann enerzijds in de buurt van het socialisme: "*Gerechtigkeit verlangt schon längst eine weitgehende Verwirklichung des Sozialismus.*"³ Dat houdt hij de 'burgerlijke', liberale partijen voor. Anderzijds waarschuwt hij de socialisten ervoor, alleen maar hun materiële - politieke eisen te willen doorzetten en (dictatoriale) macht te willen verkrijgen, zonder dat politiek - economische streven ondergeschikt te maken aan de idee, de 'Geist'. Hij probeert te bemiddelen tussen socialisten en 'burgerlijken' en beiden te binden aan een ethisch ideaal. Dat ideaal en zijn scherp inzicht in het maatschappelijk belang van economische verhoudingen brengen hem dus enerzijds in de buurt van een socialistische politiek: als hij vanaf 1919 de Republiek van Weimar telkens tegen haar tegenstanders (van rechts) verdedigt, dan verdedigt hij vooral de *Verfassung*, de grondwet, die uitdrukkelijk de mogelijkheid tot socialisering van privé-bezit openhoudt. Anderzijds stoot hem in de socialistische opvattingen het materialistische karakter daarvan af. Heinrich Mann weigert zijn hele leven lang te accepteren dat de basis van de samenleving in de eerste plaats in de economische verhoudingen en niet in de ideële politieke overtuiging zou liggen. Dat brengt hem er in 1919, als de radenrepubliek van München al door rechts omvergeworpen is, toe, om in zijn grote essay *Kaiserreich und Republik* de Duitse revolutie te veroordelen als een "revolutie zonder idee".⁴ Kapitalistische uitbuiting wordt hier evenzeer afgewezen als een communistische dictatuur van het proletariaat. Beide politieke systemen worden beschouwd als materialistisch machtsdenken waaraan geen ethisch ideaal ten grondslag ligt. (Het bolsjewistische, Russische 'voorbeeld' wordt hier nog een voortzetting van het tsarisme met andere middelen genoemd.) Heinrich Mann is tegen de "*Erhaltung des unbeschränkten Kapitalismus*"⁵, hij vindt het "*vom dringendsten Interesse, dass sozialisiert werde*"⁶, echter niet om de dictatuur van het kapitaal door die van het proletariaat te vervangen, maar om bezittende *Bürger* en niet-bezittende arbeiders tot één geheel te laten versmelten.

Dat tamelijk vage ideaal van een door ethische idealen geleide *Mittelstand*, waarin er geen echt verschil meer is tussen arbeiders en bourgeoisie (en waar-

bij belangrijke sleutelindustrieën en banken zijn gesocialiseerd of genationaliseerd) staat Heinrich Mann steeds voor ogen. Hij is niet in eerste instantie een politicus met concrete en praktische ideeën, maar ziet zichzelf als schrijver, die op een algemeen, ethisch-ideëel niveau mee leiding kan geven aan de maatschappij. Het is de schrijver die tegenover de praktische politiek het grote ideaal levend moet houden. Voor zijn politieke voorkeuren betekent een dergelijke houding tegelijk verwantschap met socialistische en communistische ideeën én een duidelijke distantie daarvan. Die distantie is omstreeks 1920 nog zeer groot, later komen Manns politieke opvattingen steeds dichterbij die van de socialisten en communisten te staan - eerst onder invloed van de crisis van 1923 en het daarna opbloeiende kapitalisme, daarna, vanaf ongeveer 1930, ook vanwege de opkomst van de nationaal-socialisten. Zelf ondersteunt hij (zonder overigens lid te worden) gedurende de hele Weimarer tijd de kleine liberale D.D.P. (Deutsche Demokratische Partei), waarvan onder anderen ook Max Weber, Walther Rathenau en Friedrich Naumann deel uitmaakten. (Deze partij was tegen een algehele nationalisatie en hield vast aan het principe van het privé-initiatief, maar verdedigde de socialisering van monopolie-achtige ondernemingen.)

Heeft Heinrich Mann in de eerste jaren van de republiek nog goede hoop op een echt ander Duitsland, vanaf de inflatie-crisis van 1923 (waar hij ook persoonlijk het slachtoffer van wordt) wordt die hoop in toenemende mate minder. Op binnenlands gebied ziet hij de groeiende macht van enkele grote monopolie-achtige industrieën (bijvoorbeeld het imperium van Hugo Stinnes), die hij in een rede ter gelegenheid van de viering van de grondwet de *Diktatur der Gierigsten*⁷ noemt. En in een brief aan kanselier Stresemann eist hij in 1923 zelfs de *Diktatur der Vernunft*⁸ tegen de *Diktatur der Gewalt*⁹, die volgens hem door de Duitse *Plutokratie*¹⁰ en *Geschäftemacher*¹¹ dreigt. Heinrich Mann herinnert Stresemann aan de grondwet, die controle over privé-ondernemingen en deelname van het rijk in de bodenschatten verlangt. In de buitenlandse politiek is Heinrich Mann een groot voorstander van een toenadering tussen Frankrijk en Duitsland en een aanhanger van de pan-Europese ideeën van graaf Coudenhove-Kalergi (met dien verstande dat Heinrich Mann in tegenstelling tot Coudenhove Rusland en Engeland wel bij een verenigd Europa wil betrekken). Maar evenals in de binnenlandse politiek de ontwikkelingen in de door hem bekritiseerde richting doorgaan, blijft hij op het gebied van de buitenlandse politiek, waar Frankrijk weer tot 'erfvijand' wordt verklaard, een roepende in de woestijn.

De roman *Der Kopf* en de novelle *Kobes*, beide in 1925 gepubliceerd, getuigen dan ook van een sterk pessimisme bij Heinrich Mann. De roman behandelt de politiek van het keizerrijk die tot de Eerste Wereldoorlog leidde - echter zodanig dat duidelijk wordt dat ook de Republiek van Weimar hier wordt beschreven; de novelle beschrijft in sleutelvorm (Kobes is Hugo Stinnes) de ondergang van de kleinburger en de intelligentsia in de strijd tegen de grote kapitalistische monopolies. Als Heinrich Mann in 1927 een artikel schrijft met de titel *Deutsche Republik*, dan begint dat met de zin: "Auf deutsch gesagt: der deutsche Republikaner mittlerer Güte weiss von seinem Staat nur das eine sicher, dass er ein Geschäft sein muss."¹² Heinrich Mann blijft de republiek als principe verdedigen, want die republiek be-

staat volgens hem eigenlijk "*als Ausdruck der Arbeitenden, die Gerechtigkeit für möglich halten und von der Wirksamkeit der Vernunft überzeugt sind*", maar hij valt de praktijk hevig aan; want wat maken de machthebbers, de *Verwaltung*, ervan: "*ein Eisenkartell statt des Friedens. Kein Wort ward je davon gehört, dass wir die Freunde Frankreichs sein wollen.*"¹³

Zo is het dan ook niet verwonderlijk dat Heinrich Mann in 1928 in het essay *Dichtkunst und Politik* vooral de *tegenstelling* tussen literatuur en politiek beklemtoont. In 1926 had de Pruisische minister van cultuur Becker de *Sektion Dichtkunst* van de *Preussische Akademie der Künste* opgericht, Heinrich Mann was er lid van geworden en schrijft met dit essay een *Bericht* voor die sectie. De literatuur, zegt Mann, dient de 'Geist', de ratio en de moraal. En die 'Geist' kent absolute normen en idealen, in tegenstelling tot de staat, die alleen maar voordeel zoekt. Daarom zijn "*Beziehungen zwischen Geist und Staat (...) eigentlich undenkbar.*"¹⁴ Desondanks kan de literatuur met de staat samenwerken als die staat literatuur en werkelijkheid wil verzoenen, maar de staat moet er dan wel op rekenen dat samenwerking ook oppositie kan betekenen.

In die zin zet Heinrich Mann zijn politieke werkzaamheid ook voort. Hij bekritiseert regelmatig de justitie van de republiek, die met het linkeroog al te scherp ziet, terwijl het rechter vaak blind blijkt te zijn. Zijn politieke aanzien in Duitsland bereikt in de laatste jaren van de republiek zijn hoogtepunt. In 1931 wordt hij zelfs tot president van dezelfde sectie literatuur van de *Preussische Akademie der Künste* benoemd. De opkomende nationaal-socialistische partij wordt door Heinrich Mann uitsluitend met spot en hoon bedacht; in feite gelooft hij, zoals zovelen in Duitsland, niet echt aan de mogelijkheid van een machtsovername door Hitler. In 1932 stelt Kurt Hiller zelfs voor, Heinrich Mann als kandidaat voor het ambt van rijkspresident te laten optreden. Mann wijst dat echter van de hand en ondersteunt de kandidatuur van Hindenburg - wat hem van communistische zijde felle kritiek oplevert. Tegelijk ondertekent Heinrich Mann echter ook, samen met Käthe Kollwitz en Albert Einstein, een internationale oproep tot eenheid van SPD en KPD tegen de dreigende fascistische dictatuur. En als die oproep na de machtsovername door Hitler nog eens opnieuw afgedrukt wordt, krijgt de *Akademie der Künste* te horen dat Käthe Kollwitz en Heinrich Mann de akademie moeten verlaten - anders zal zij worden opgeheven. Deze sluit dan op 15 februari 1933 Heinrich Mann wegens 'partijpolitieke activiteiten' inderdaad van verder lidmaatschap uit. In de week daarop wordt hij van verschillende kanten gewaarschuwd dat het beter is, het land te verlaten. De laatste waarschuwing krijgt hij van de Franse ambassadeur. Twee dagen later, op 21 februari 1933, verlaat Heinrich Mann - zonder enige bagage, om niet op te vallen - zijn woning in Berlijn en reist per trein naar Straatsburg, waar hij te voet de grens met Frankrijk oversteekt. Daar reist hij door naar Nice, zijn verblijfplaats voor de komende acht jaar.

Kort daarvoor, in december 1932, had hij nog een groot essay, *Das Bekenntnis zum Uebernationalen*, gepubliceerd, waarin hij al zijn ideeën op binnen- en buitenlands gebied nog eens had samengevat. Het grootste gevaar ziet hij in een herlevend irrationalistisch nationalisme, dat uitsluitend tot oorlog leiden kan. De republiek heeft haar taken niet vervuld. Binnen-

lands had ze sociale hervormingen tot stand moeten brengen, maar in plaats daarvan werd het bestaande systeem van het keizerrijk, grootgrondbezit en monopoliekapitalisme, onaangetast gelaten. Op buitenlands gebied had de republiek na de oorlog naar verzoening tussen de volkeren moeten streven, in plaats daarvan viert het nationalisme hoogtij, evenals onder Wilhelm II. De oorzaak van dit alles ligt volgens Heinrich Mann vooral in het feit dat het gehele bestuurlijke apparaat uit het keizerrijk is blijven zitten, evenals het justitiële apparaat en de Reichswehr. De republiek werd bestuurd door haar eigen vijanden. Ondanks dat alles gelooft Heinrich Mann niet echt aan een overname van de macht door de nationaal-socialisten, omdat volgens hem de meerderheid van het volk republiek-gezind is. Maar het gevaar van een nieuwe oorlog ziet hij zeer duidelijk en om dat gevaar te bezweren roept hij nog eenmaal op tot een herbezinning op de oude idealen, op de universele waarheid van de 'Geist', die 'übernational' is. Het nationalisme, dat ooit progressief was, is nu reactionair geworden, een voorbijgeperiode, die we achter ons moeten laten, want, zegt Heinrich Mann - en zijn woorden lijken (in 1932) profetisch - de tijd van het nationalisme *"hat kein anderes Kennzeichen mehr, als dass sie wackelt und mit Einsturz droht. Dann aber risse sie alles mit, ohne Unterschied der Nation."*¹⁵

V.

Heinrich Mann woont van 1933 tot 1940 met zijn vriendin in Nice. Zijn Tsjechische vrouw, van wie hij in 1930 ook officieel gescheiden was, was met haar dochter van München naar haar ouders in Praag gevlucht. De Gestapo had onmiddellijk beslag gelegd op Manns bezittingen. Maar door de bemiddeling van Masaryk krijgt het Tsjechische ministerie van Buitenlandse Zaken de bezittingen in München vrij, die vervolgens naar Praag worden getransporteerd. In Duitsland worden Heinrich Manns boeken in het openbaar verbrand en met de eerste *Ausbürgerungsliste* van 25 augustus 1933 is Heinrich Mann meteen stateloos. Weer door bemiddeling van Masaryk krijgt hij dan in 1936 de Tsjechische nationaliteit.

In Frankrijk bestaat het literaire werk van Heinrich Mann voornamelijk uit het schrijven van zijn omvangrijke en schitterende roman over het leven van de 'goede koning' Henri Quatre, die in twee delen, in 1935 en 1938, bij Querido in Amsterdam verschijnt. (Heinrich Mann leeft van zijn pen, van Querido krijgt hij een maandelijks toelage van 250 gulden.) In deze roman, die meer een 'historische parabel' dan echte geschiedschrijving is, krijgt in de persoon van Henri Quatre de positieve figuur gestalte, die levenskracht en ethische idealen verenigt en zo die idealen werkelijkheid kan doen worden en ze kan verdedigen tegen degenen die het uitsluitend om macht te doen is: de verenigde macht van Rome en Habsburg. Belangrijke vertegenwoordigers van deze macht hebben vaak trekken van vooraanstaande Nazi's, zodat het vertelde gebeuren tegelijk steeds verwijst naar de strijd tegen het Duitsland onder Hitler. (Geloofd

zij bij voorbaat die ZWO-commissie die in plaats van de honderdenzoveelste studie *over* literaire werken de vertaling van deze reusachtige roman in het Nederlands durft te financieren!)

Om de strijd tegen Hitler gaat het Heinrich Mann in zijn *Exil*, daarop zijn al zijn politieke activiteiten - en die zijn niet gering - gericht. Al tijdens de Republiek van Weimar had hij veel contacten met politici en schrijvers in Frankrijk. Dat maakt het hem nu gemakkelijk, snel de nodige contacten te leggen om toegang tot tijdschriften en organisaties te krijgen. In Frankrijk voelt hij zich nauwelijks emigrant; zijn nog toegenomen productie getuigt daarvan: Afgezien van de omvangrijke Henri Quatre-roman zo'n 300 essays en redes en regelmatige deelname aan allerlei congressen en bijeenkomsten. Al meteen in 1933 publiceert hij bij Querido in Amsterdam de bundel *Der Hass*, met essays en satires tegen het Nazi-regiem. Verder levert hij bijdragen voor praktisch alle Duitse emigrantentijdschriften, zoals bijvoorbeeld voor *Die Sammlung* die door zijn neef Klaus Mann in Amsterdam wordt uitgegeven. Artikelen in het Frans verschijnen regelmatig in de *Dépeche de Toulouse*. Al in 1933 wordt Heinrich Mann erevoorzitter van het *Schutzverband deutscher Schriftsteller*, hij wordt erelid van de Engelse PEN-club, president van de Duitse vrijheidsbibliotheek in Parijs en van de Duitse PEN-club, in 1935 wordt hij lid van het bestuur van het Wereldcomité tegen oorlog en fascisme (onder voorzitterschap van Romain Rolland) en houdt hij een rede voor de Volkenbond.

Maar het belangrijkste van al zijn politieke werk in deze jaren is zijn hardnekkige pogen om het Duitse verzet tegen Hitler in het buitenland tot een eenheid te maken. Heinrich Mann wordt de grote voorvechter van een volksfront - dat er uiteindelijk niet komt. De mogelijkheid daartoe ontstond pas, toen in 1935 Stalin de volksfront-politiek ging ondersteunen (op het VIIe Wereldcongres van de Comintern) en de KPD die politiek overnam. Er wordt een comité ter voorbereiding van een Duits volksfront opgericht en Heinrich Mann wordt de voorzitter.

In 1936 komt er een eerste manifest (*Seid einig!*), ontworpen door Heinrich Mann, Rudolf Breitscheid (SPD-lid, hier op persoonlijke titel deelnemend) en Walter Ulbricht (KPD). (Bij latere manifesten werken onder anderen ook Willy Brandt en Herbert Wehner mee.) Er worden pamfletten naar Duitsland gesmokkeld en veel van Heinrich Manns oproepen worden via de 'Duitse vrijheidszender' naar Duitsland uitgezonden. Heinrich Manns activistische, maar niet concreet-politieke opvattingen van de 'Geist' die 'Tat' moet worden, maakten hem tot een geschikt persoon om de verschillende partijen bij elkaar te brengen. Zijn concept was een zo breed mogelijk volksfront, van links (communisten en socialisten) tot rechts-liberaal. Persoonlijk komen zijn politieke opvattingen steeds dichter bij die van de communisten te liggen, ook omdat het initiatief in 1935 van de KPD uitgaat en de SPD in het begin niet meedoet.

De politieke verschillen tussen de partijen (vooral tussen communisten en socialisten) blijken echter telkens weer zo groot dat de beoogde eenheid niet tot stand komt. Heinrich Manns hoop voor de toekomst, een eenheid van de Sowjet Unie, de volksfrontrepubliek Frankrijk en de republiek Spanje blijkt al snel een illusie te zijn. De showprocessen in Moskou dragen ook in belangrijke mate bij tot een scheuring onder de emigranten. (Heinrich Mann heeft

op grond van ontbrekende informatie de processen van Stalin uiteindelijk - net als bijvoorbeeld de filosoof Bloch - goedgelovig verdedigd en blijft tot aan zijn dood blind voor het totalitaire en gewelddadige karakter van Stalins regiem.) Heinrich Mann blijft wel vertrouwen houden in de (verre) Sowjet-regering, maar met de KPD, waarmee hij direct te maken krijgt, heeft hij het moeilijker. Vooral Ulbricht probeert het volksfront onder communistische contrôle te brengen, wat Heinrich Mann er tenslotte toe brengt, te weigeren om nog verder met Ulbricht te onderhandelen. Met Wilhelm Pieck kan hij het dan beter vinden. Heinrich Mann doet in 1938 en '39 nog verschillende pogingen om de onenigheid tussen de verschillende groeperingen te bezweren, maar zijn pogingen zijn met het shockerende verdrag tussen Hitler en Stalin in 1939 definitief mislukt.

Voorlopig zijn de troepen van Hitler succesvoller dan het verzet ertegen: in 1940 bezetten deze troepen Frankrijk, en voor Heinrich Mann begint de laatste en meest treurige periode van zijn leven.

VI.

In het bezette Frankrijk dreigt voor Heinrich Mann al snel de uitlevering aan Duitsland, hij ziet zich, 69 jaar oud, gedwongen om nogmaals te vluchten. In het geheim gaat hij met zijn vriendin, met wie hij inmiddels is getrouwd, naar Marseille en krijgt daar op de Tsjechische ambassade de benodigde papieren om te vertrekken. In augustus gaan zij naar Perpignan en vandaar begint de voettocht (samen met Golo Mann, een zoon van Thomas Mann, en het echtpaar Werfel) over de Pyreneeën naar Spanje. Via Barcelona gaat de reis naar Madrid en Lissabon, vanwaar Heinrich Mann met een Grieks schip naar Amerika vertrekt, waar hij op 13 oktober aankomt. Vanaf nu is hij niet meer het internationaal beroemde middelpunt van het culturele verzet tegen Hitler (dat is in Amerika veeleer de door de Nobelprijs bekende Thomas Mann), maar een volstrekt onbekende. Bij zijn aankomst schrijft de *New York Times*: "*De bekende Duitse auteur Golo Mann (geenszins een schrijver, H. H.), zoon van de beroemde schrijver Thomas Mann (is) aangekomen; in zijn gezelschap bevond zich ook zijn oom Heinrich, die eveneens schrijver is.*"¹⁶ Heinrich Mann gaat naar Hollywood waar zoveel Duitse emigranten verblijven om als filmscript-schrijver wat geld te verdienen. Heinrich Mann probeert dat ook, maar zonder succes, na een jaar is hij ontslagen. Geldzorgen zijn er voortdurend, zijn vrouw werkt onder andere als verpleegster. In 1944 pleegt zij zelfmoord, de laatste jaren van Heinrich Mann zijn van grote eenzaamheid.

Hij schrijft nog drie romans, waaronder *Lidice*, een filmscript-achtig verhaal over de aanslag op Reinhard Heydrich, de vertrouweling van Himmler, die in Tsjecho-Slowakije tot *Protektor* was benoemd, en over de daaropvolgende wraak van de Nazi's die het dorp Lidice met de grond gelijk maakten. Er zijn nog wel contacten met andere emigranten, onder andere in Zuid-Amerika, maar het élan van de jaren in Frankrijk is weg: "*Die Einigung der Emigranten*

scheint überflüssig (...) Entscheidungen fallen doch nur im Lande."¹⁷ Het belangrijkste wat hij in deze jaren schrijft, zijn zijn memoires *Ein Zeitalter wird besichtigt*, een boek dat tegelijk autobiografie, tijdsbeeld en politiek testament is. Echt nieuwe ideeën bevat het niet, het gaat om de eeuwige waard waarden van de 'Geist', om de idealen van een rationele ethiek, die voortkomen uit een sterk en krachtig levensgevoel, zoals dat volgens Heinrich Mann in de Franse Revolutie en in de voortzetting daarvan, de Russische Revolutie, aanwezig was.

Na de oorlog komt er een nieuwe erkenning uit Oost-Duitsland: in 1947 wordt hij (bij afwezigheid) eredoctor van de Humboldtuniversiteit, in 1949 krijgt hij de *Nationalpreis* van de DDR voor kunst en literatuur. Vanaf 1946 al probeert onder anderen Johannes R. Becher hem tot terugkeer te bewegen. In 1949 neemt Heinrich Mann de uitnodiging aan om de eerste president van de nieuw op te richten *Deutsche Akademie der Künste* in Oost-Berlijn te worden. Maar net nadat de eerste voorbereidingen voor de overtocht per schip zijn getroffen, overlijdt Heinrich Mann op 28 februari 1950 aan een hersenbloeding. Eigenlijk had hij al niet meer aan een nieuw begin voor zichzelf geloofd. Heinrich Mann was oud en moe geworden en wilde, zoals Thomas Mann achteraf schreef, vooral met rust gelaten worden. Al in 1947 had hij zijn laatste roman *Der Atem* beëindigd met de woorden: "*Die Welt schlief gelähmt wie in Nächten ihrer ausgebrochenen Katastrophen, wenn auch wir müde sind und das Wort niederlegen.*"

NOTEN

1. *Heinrich Mann 1871–1950. Werk und Leben in Dokumenten und Bildern*, ed. S. Anger (Berlijn en Weimar, 1977), 134.
2. Heinrich Mann, *Macht und Mensch* (München en Leipzig, 1919), 190.
3. *Ibidem*, 188.
4. *Ibidem*, 243.
5. *Ibidem*, 248.
6. *Ibidem*, 249.
7. Heinrich Mann, *Sieben Jahre. Chronik der Gedanken und Vorgänge* (Berlijn, Wenen en Leipzig, 1929), 144.
8. *Ibidem*, 163.
9. *Ibidem*, 153.
10. *Ibidem*, 156.
11. *Ibidem*, 163.
12. Heinrich Mann, *Essays* (Hamburg, 1960), 550.
13. *Ibidem*, 551.
14. *Ibidem*, 301.
15. *Ibidem*, 635.
16. Geciteerd naar Jürgen Haupt, *Heinrich Mann* (Stuttgart, 1980), 170.
17. *Ibidem*, 175.